

Varga László

**Még egyszer a magyar ritmikai
hangsúlyváltozásról**

„20 éves az Elméleti nyelvészet szak” konferencia

Budapest, 2010. november 25-27.

1 A magyar ritmikai hangsúlyváltozás tényei

(1)a. Kétakcentusú összetételek:

pl. * * * *

ütött-kopott, tizenegy

b. Kétakcentusú szintagmák:

pl. * *

magas hegy

(2) A magyar ritmikai hangsúlyváltozás két fajtája: Elülső és Hátulsó Gyengülés

a. * *
tizenegy
[A B]

b. Elülső Gyengülés (a *tizenegy* szón)

* * * * *
fél *tizenegy* fél *tizenegy*
[Y [A B]] → [Y [A B]]

c. Hátulsó Gyengülés (a *tizenegy* szón)

* * * * *
tizenegy játékos *tizenegy* játékos
[[A B] Y] → [[A B] Y]

(3) A magyar ritmikai hangsúlyváltoztató (RH-) összetételek alcsoportjai:

(i) Kétakcentusú tő- és sorszámnevek egy része:

* * * * * * * *

ötvenhárom, ötvenháromezer, ötszázhárom, ötszázharminc,

* * * * * * *

ezeröt, ezerötven, ezerötyszáz, negyvennegyedik, stb.

(ii) Ugyan-összetételek:

* * * * * * * *

ugyanannyi, ugyanaz, ugyanott, ugyanolyan, ugyanakkor, stb.

(iii) Kéttagú keresztnevek:

* * * *

Ferenc József, János Pál, stb.

h. * * * * * * *
több, mint *nyolcvanhat* → több, mint *nyolcvanhat*

i. * * * * * * *
március *tizenötödike* → március *tizenötödike*

j. * * * * * * *
október *huszonharmadika* → október *huszonharmadika*

k. * * * * * * *
Híradó *huszonegy* → Híradó *huszonegy*

l. * * * * * * *
hat egész *harminckettő* → hat egész *harminckettő*

m. * * * * * * *
négy óra *huszonöt* → négy óra *huszonöt*

n. * * * * * * *
IL-*tizennyolcas* → IL-*tizennyolcas*

o. * * *
AN-*huszonkettes* →

* *
AN-*huszonkettes*

p. * * *
B-*ötvenkettes* →

* *
B-*ötvenkettes*

q. * * *
Vas utca *harminchat* →

* * *
Vas utca *harminchat*

r. * * *
mind a *tizenötezer* →

* *
mind a *tizenötezer*

s. * * *
Tu-*száznégyes* →

* *
Tu-*száznégyes*

t. * * *
D-*kétszázkilences* →

* *
D-*kétszázkilences*

u. * * *
pont *száztíz* →

* *
pont *száztíz*

(6) Elülső Gyengülés az *ugyan*-összetételekben:

- a. * * * * *
pont *ugyanott* → pont *ugyanott*
- b. * * * * *
mindig *ugyanaz* → mindig *ugyanaz*

(7) Elülső Gyengülés a kettős keresztnevekben:

- a. * * * * *
Első *Ferenc József* → Első *Ferenc József*
- b. * * * * *
Második *János Pál* → Második *János Pál*
- c. * * * * *
Lázár *Armand Péter* → Lázár *Armand Péter*
- d. * * * * *
N. *Viktor Gábor* → N. *Viktor Gábor*

Szintaktikai szó

„Szintaktikai szó minden olyan alakzat, amelynek belső szerkezetét semmiféle mondattani szabály nem veheti figyelembe, amelynek belső szerkezetére semmiféle mondattani szabály nem hivatkozhat” (É. Kiss—Kiefer—Siptár 2003: 191; vö. Kiefer 2000: 78, 519).

A (4)-(7) alatti példák dőltbetűs részei ilyen értelemben összetett szintaktikai szavak, de nem lexikai szavak (= nem lexémák).

(8) Öt-hat szótagos korlátozás:

Az Elülső Gyengülés után megmaradó akcentusos szótagok közötti távolság (az első akcentusos szótagot is beszámítva) nyugodt tempó mellett legfeljebb öt, gyorsabb tempó mellett legfeljebb hat szótag lehet.

(9)a. * * (lassú tempóban is elfogadható)

Vas utca *tizenkettő*

1 2 3 4 5

b. * * (gyors tempóban elfogadható)

?Lajos utca *tizenkettő*

1 2 3 4 5 6

c. * * (gyors tempóban sem elfogadható)

!Pacsirtamező utca *tizenkettő*

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Ugyan-összetételben:

g. * * * * *
ugyanaz tökben → *ugyanaz* tökben

Kéttagú keresztnévben:

h. * * * * *
Ferenc József idejében → *Ferenc József* idejében

(12) Hátsó Gyengülés, kiváltó ok nélkül:

a. * * *

“... *tizenegy* embert megöltek ...” (újsághír)

[[A B]] Y

b. -- (Hány óra van?)

*

-- *Tizenegy.*

[A B]

(13) a. * *

! negyed *tizenegy*

b. * (*) * * *

negyed *tizenegy*, negyed *tizenegy*

2 A magyar ritmikai hangsúlyváltozás elemzése

A magyar ritmikai hangsúlyváltozás Korábbi Kettős Elemzése:

Varga (1998, 1998-99) az Elülső Gyengülést prekompilált (lexikális) szabálynak (vö. Hayes 1990), a Hátulsó Gyengülést pedig P1 (posztlexikális) szabálynak (vö. Kaisse 1990) tekintette. Ez revízióra szorul, mert az elemzésnek a prekompilációs elméletre támaszkodó (tehát az Elülső Gyengüléssel kapcsolatos) része olyan feltételhez kötött, amely az RH-összetételek esetében nem teljesül.

A prekompilációs elmélet szerint ugyanis a ritmikai hangsúlyváltozást mutató allo-változatok már a lexikonban előre elkészülnek és őrződnek. Csakhogy a lexikonban előre előállított és tárolt allo-változatokról kizárólag akkor beszélhetünk, ha listázott lexikai szavakról (lexémákról) van szó. A magyar RH-összetételek túlnyomó többsége nem ilyen.

A Kettős Elemzés javasolt revíziója:

Mind az Elülső, mind a Hátulsó Gyengülés a posztlexikális fonológia P1 rétegébe tartozó, opcionális szabály, l. (14), (15).

(14) Elülső Gyengülés = EGy (opcionális posztlexikális szabály)

$$* \rightarrow 0 / \left[\begin{array}{c} * \\ \text{XP/RH } Y (\dots) \end{array} \left[\begin{array}{cc} - & * \\ \text{RH } A (\dots) & B (\dots) \end{array} \right] \right]$$

ahol Y = az a szótag, amely a beágyazott RH-összetételt megelőző utolsó akcentust hordozza,

... = akcentust nem tartalmazó szótag(ok),

_{XP} = szintagma,

_{RH} = RH-összetétel

Megszorítás: Az Elülső Gyengülés kerülendő, ha megvalósulása után a megmaradt akcentusok közötti távolság (beleszámítva az első akcentusos szótagot) 5-6 szótagnál nagyobb lenne.

(15) Hátulsó Gyengülés = HGy (opcionális posztlexikális szabály)

$$* \rightarrow 0 / \left(\text{XP} (\dots) \left(\overset{*}{\text{KÖ}} \text{A} (\dots) \overset{_}{\text{B}} (\dots) \right) (\dots) (\text{Y}) (\dots) \right)$$

ahol Y = az a szótag, amely a beágyazott kétakcentusú összetételt követő első akcentust hordozza,

... = akcentust nem tartalmazó szótag(ok),

_{XP} = szintagma,

_{KÖ} = kétakcentusú összetétel, mely lehet RH-összetétel is.

(16)a. = (5f)

* * * * *
száztizennégyes → száztizennégyes

b. = (10e)

* * * * *
kétezertizenhárom → kétezertizenhárom

(17) Újraelemző szabály = ÚSz (posztlexikális szabály)

$$\left(\begin{array}{c} * \quad * \\ \text{RH } 1. \text{ akc. } \dots 2. \text{ akc. } (\dots) \end{array} \right) \rightarrow \left(\begin{array}{c} * \quad * \\ \text{RH } A \dots B (\dots) \end{array} \right)$$

ahol 1. akc. = első akcentusos szótag,

2. akc. = második akcentusos szótag,

... = akcentust nem tartalmazó szótag(ok),

_{RH} = RH-összetétel

Megjegyzés: Az ÚSz az RH-n belül a belső zárójeleket és a korábbi (A, B vagy Y) címkéket törli.

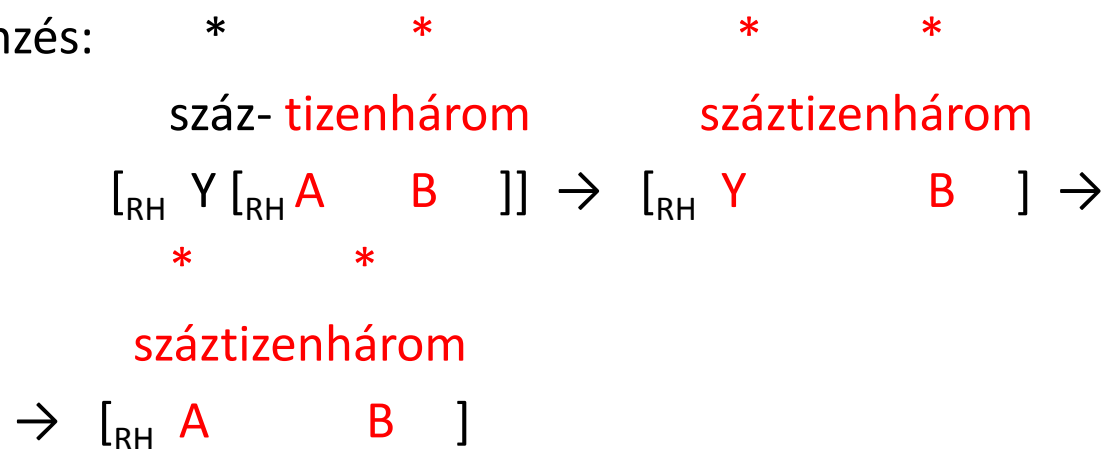
(18) Egy konkrét levezetés: *mind a száztizenhárom utas*

a. Szóösszetétel-1: * *
tizenhárom
[_{RH} A B]

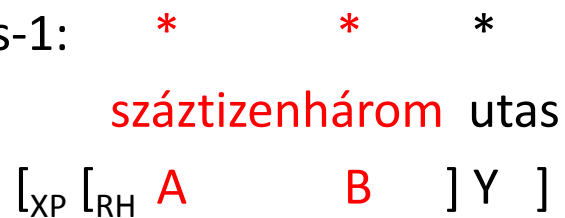
b. Szóösszetétel-2: * * *
száz - tizenhárom
[_{RH} Y [_{RH} A B]]

c. EGy: * *
száz- tizenhárom
[_{RH} Y [_{RH} A B]]

d. Újraelemzés:

e. Szintagmaépítés-1:

Hivatkozások

- Creer, Sarah (2002) Stress Patterns of German Cardinal Numbers. MSc dissertation, the University of Edinburgh, http://www.ling.ed.ac.uk/teaching/postgrad/mscslp/archive/dissertations/2001-2/sarah_creer.pdf
- É. Kiss Katalin (1987-88) Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról. *NyK 89. 1-52.*
- É. Kiss Katalin (1992) Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.) (1992) *Strukturális magyar nyelvten, vol. 1: Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 79-117.*
- É. Kiss Katalin—Kiefer Ferenc—Siptár Péter (2003) *Új magyar nyelvten. 3. kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.*
- Fónagy, Ivan (1998) Intonation in Hungarian. In: Hirst, Daniel—Albert Di Cristo (eds.) (2008) *Intonation Systems: A Survey of Twenty Languages. Cambridge: CUP. 328-344.*
- Gussenhoven, Carlos (1991) The English rhythm rule as an accent deletion rule. *Phonology 8. 1-35.*
- Hayes, Bruce (1990) Precompiled phrasal phonology. In: Inkelas, Sharon—Draga Zec (eds.) (1990). 85-108.
- Inkelas, Sharon—Draga Zec (eds.) (1990). *The Phonology–Syntax Connection. Chicago—London: The University of Chicago Press.*
- Kaisse, Ellen M. (1985) *Connected Speech. Orlando, etc.: Academic Press.*
- Kaisse, Ellen M. (1990) Toward a typology of postlexical rules. In: Inkelas, Sharon—Draga Zec (eds.) (1990). 127-143.
- Kálmán László—Nádasdy Ádám (1994): A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.) (1994) *Strukturális magyar nyelvten, vol. 2: Fonológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 393-467.*
- Kiefer Ferenc (2000) A szóösszetétel. In: Kiefer Ferenc (szerk.) (2000) *Strukturális magyar nyelvten, vol. 3: Morfológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 519-567.*
- Varga László (1998-99) Két főhangsúlyt tartalmazó magyar szavak ritmikai hangsúlyváltozása. *NyK 96. 44-89.*
- Varga, László (1998) Rhythmical variation in Hungarian. *Phonology 15. 227-266.*
- Varga László (2005) *Metrikus fonológia és a ritmikai hangsúlyváltozás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.*

Köszönöm, vége.